

նութեան գիւսեան (8փ. 25) եւ զոմանս ալ իրբեւ վկայ ականատեսն:

Ինչպէս նախընթաց ատենագրութիւններէն կը տեսնուի որ 1863 թուականի 11ի ժողովոյն մէջ կէօշէ Օղլու Յակոբ էֆ. կ'առաջարկէ նախ Աշքատանոցի Հոգաբարձուաց ընտրութիւնը ընդհանուր ժողովոյն յանձնել, եւ երկրորդ մերժել նախկին անդամոց վերընտրելութիւնը: Եր ատենուի նաեւ Ատենապետ Դոկտ. Գասպար Պէյի յաջողութեամբը Դեփ. 19ի ժողովոյն մէջ յիշեալ կրկին որոշողութեանց ջնջման մասին: Հանգեքձ այսու խնդիրը կ'երեւայ Տրապարակի վրայ լուեալով՝ նախատնք համարեր են կէօշէ Օղլուի կրկին առաջարկները, ուստի երբ Ազգ. ժողովոյն Հոգաբարձու կ'ընտրուին 8 անձինք, անմիջապէս կը հրաժարին, որ են Բարսեղեան Ատոն, Արդար Յովսէփ, Հէհրիան, Ջեմոր, Սմանձեան Գաբրիէլ, Մազլեման Ատոն, Եաղլըքձեան Պետրոս, Կազարեթեան Յովհաննէս եւ Գազանձեան (Մալեաս) Ատոն Աղաները, եւ անոնց տեղ անցեր են յետագաները ըստ որոշողութեան 1864 Ապրիլ 26 Հատու Գերազանդաւորն նախագահողութեամբ գումարեալ ժողովին, ի մեծ սրահին Մայր Եկեղեցւոյ Յիսուսի Փրկչին (Գւ. Պա.):

.. (Հարստութիւն)

Է. ՆՍԱՀԱԿ Ա. ՍՐԱՊԵՍՆ
Միարքան Անտոնան:

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

(Հարստութիւն)

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պարսիկ, Յոյն եւ Ասորի գրերը:

Կարորդ գիտնալ մէջ մեր եղբակցու թիւնն այն եղաւ՝ որ Հայերը նախ քան Ս. Մեսրոպ (իբր թէ Դանիէլեան գրերով) գրաւոր գրականութիւն ունեցած չեն. եղած է միայն բանաւոր գրականութիւն, որ կը բաղկանար ժողովրդական երգերէ, զրոյցներէ եւ առասպելներէ, որոնք կ'երգուէին ու կը պատմուէին միշտ բերանացի, առանց ընտալ գրի առնուելու (վիզասանական շրջան): Այս շրջանը տեւեց մինչեւ Ե գարու սկիզբը, երբ Ս. Մեսրոպ Հայկ-

րեն գրերն հնարելով՝ ստեղծեց Հայոց գրաւոր գրականութիւնը:

Հին բանասերներէն շատերը, ինչպէս եւ նորերէն ոմանք, կ'ենթադրեն թէ այս շրջանին մէջ Հայերը զուրկ չէին գրաւոր գրականութենէ, այլ ընդունելով պարսիկ¹, յոյն եւ ասորի տառերը՝ ստեղծել էին Հայալեզու, բայց պարսկատառ, յունատառ եւ ասորատառ գրականութիւն մը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս արդի եւրոպական լեզուները կը գործածեն լատինական տառերը, բայց կը գրեն իրենց խօսած լեզուով, կամ ինչպէս մահմետական իւրաքանչիւր ազգ կը գործածէ արաբական տառերը, բայց կը գրէ իր մայրենի լեզուով:

Այս ենթադրութիւնն ապացուցանելու համար յիշեալ բանասերները մէջ կը բերեն հետեւեալ երեք պատճառաբանութիւնները:

Ա. Ոսկեդարու առաջին գրուածքները, որոնք գրերու գիւտեն անմիջապէս յետոյ գրուեցան, ինչպէս Ս. Գիրքը, Արիւն, Եզնիկ եւն, ունին այնպիսի գեղեցիկ, ճոխ ու կանոնաւոր լեզու մը, որ երկար մասնագրական մշակութիւն կ'ենթադրեն. առանց այս մշակութեան այնպիսի սքանչելի լեզու մը արտադրել անկարելի է. եւ որովհետեւ անկարելի է մասնագրութիւն առանց գրերու, ուստի պէտք է ենթադրել թէ Հայերը այն երկար շրջանին ալ գրեր ունեցած ըլլան:

Բ. Մեր մասնագրութեան մէջ կան քանի մը գրուածքներ, ինչ. Յաճախապատում, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Ջեմոր Գլակ, որոնք գրուած են Դ գարուն. եթէ ստորեւ գրուած ըլլային նախ յունարէն կամ ասորերէն եւ յետոյ թարգմանուած Հայերէն, պէտք էր որ ընտալ գիրներէն հետք մը մնացած ըլլար. բայց որովհետեւ կարելի չէ ապացուցանել այսպիսի բնագրի մը գոյութիւնը, ուստի ընդունելու է թէ այս աշխատութիւնները գրուեցան յունարէն կամ ասորերէն տառերով եւ Հայերէն լեզուով. եւ միայն Հայերէն գրերու գիւտեն յետոյ վերածուեցան Հայերէն տառերու:

Գ. Մեր մասնագիրները քանի մը տեղ յայտնապէս կը վկայեն թէ Հայերը գրերու գիւտեն կը գործածէին յունարէն, ասորերէն եւ պարսկերէն գրերը: Այսպէս Փարպ.

¹ Պարսկական տառեր ըսելով կը հասկնան պահլավական կամ փնաթական գրերը, որոնք իրարմէ անշատ տարբերութիւն միայն ունին: Նոր պարսիկներու գործածած տառերը ստանց հետ ընտալ կապ չունին, արաբերէն են եւ փոքր տառերն շատ յախի ժամանակներու մէջ:

ԳԼ. Ժ (էջ 43 նոր տպ.) խօսելով Ս. Մեսրոպի ժամանակ արքունի գիւմաստիկայութեան մասին, կ'ըսէ. "Վասն զի ասորի եւ յոյն գրով վճարելին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց արքունի գպիրքն, զվճարոցն եւ զհրովարտակացն", խորենացի (Ս. ԳԼ. Գ) խօսելով հին Հայոց անուսուշմասիրութեան մասին, կը գրէ. "Այլ ասիցէ որ արգելք վասն ոչ լինելի գիր եւ գպրութիւն ի ժամանակին կամ վասն պէսպէս պատերազմացն, որ կուռ զվիճանց զկնի անհետ ի վերայ գային: Այլ ոչ արգարեւ այսորիկ կարծեցեալ լինի, քանզի գտանին եւ միջոց ընալ պատերազմացն, եւ գիր պարսից եւ Յունաց, որովք այժմ գիւղից եւ գաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց անանձնականութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ գաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զուրցաց մատենք. մանաւանդ որ ի սեփական ազատութեան պայազատութիւնս, "Կոյնպէս" Մերութեան պարծ գրքերու առթիւ խօսելով՝ կը յիշեցնէ թէ "Ջի յայնժամ գիր գպրութեան Հայոց չեւ եւս էր լեալ, եւ յունականութեան վերին եկեղեցւոյ կարգք" (խոր. Գ. ԼԷ): Վերջապէս Մեսրոպի հրաժարութեան յետոյ արքունիքարտուղարի պատասխանն առթիւ կը գրէ. "Ոչ փոքր ինչ կրէ (Վաճառագուհ) աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի, զի մինչեւ զնաց Մեսրոպ յարքունական գրասէն՝ ոչ զգր ի ճարտարաց գտանէր անդ ի գորաց, քանզի պարսկականութեան վարէին գրով" (խոր. Գ. ԺԲ):

Ներսէս Զնորհալի Բարձրացուցէի Մեկնութեան յառաջարկին մէջ՝ օգտուելով խորինացիին, կ'ըսէ. "Եւ այսպէս կարգեցան (յաջորդք Ս. Լուսուորդէ) մինչեւ ի սուրբ Սահակ եւ Մեսրոպ, զանձինս ստեալ օրինակ բարեաց: Եւ վասն զի ոչ էր գիր Հայերէն լեւոյի, այլ յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ ուր ոչն լինէին սուրբ Սահակ եւ Մեսրոպ, որ թարգմանէին՝ եւ մեկնէին զգիրս սուրբոյ, յովով ուրից պահասութիւն լինէր ծշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն եւս":

Աւելի յետին ժամանակներէն ունինք՝ Սիրակոս պատմիչ. "Քանզի ցայնվայր ոչ ունէին

գիր Հայք, այլ յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ Նշանագրաւ" (էջ 15): Վարդան պատմիչ՝ էջ 49՝ յոյն եւ ասորի եւ պարսիկ գրով շատացեալք":

Գանձարանը երկու տեղ կը յիշատակէ յոյն բանը, նախ կանոն Սահակայ եւ Մեսրոպայ.

Արգ ի մերոյ սուրբ Լուսուորդէն,
Արթուն անուն սրբոյ Գրիգորէն,
Ռդրեազրեալ գարձաք ի շարէն,
Ի կոյց զոհից եւ ի բանասերութեան,
Այլ նա վարժեալ գրողն յունարէն,
Ջի չունէաք գիր ի հայ բառէն,
Մինչ խաճակ մեծն ի պարթեւէն¹,

երկրորդն է Գանձ սրբոց թարգմանչացն,

Թարգմա եկեալ,
Ջոր գրով յոյնալ,
Ռուսայ առաքեալ,
Մեր հայրք որ ընարեալ,
Յասորոց վարժեալ,
Յոյն գրով վարեալ²:

Այս կարծիքը առաջին անգամ յայտնած է Զամբան, որ թէեւ իր պատմութեան մէջ անանձինս անուսութեան մը չի պարզեր իր գաղափարը, բայց էջ 494 եւ 509 առումն տեղեկութիւններով պարզապէս յայտնի կ'ընէ իր միտքը՝ Հայոց գրաւոր գրականութեան առաջին գործունէութեան ժամանակ Ս. Սահակի համար կ'ըսէ, "Եւ որչափ ինչ գիրս եղիս գրեալ յունաց կամ ասորաց ստուիչ, յորս բանքն էին Հայերէն, եւ գրել զայն Հայոց գրով" (էջ 494), Յովսէփ եւ Եզնիկ զրկուեցան Եզեսիա, "զի թէ կայցեն անդ մատենաք ինչ Հայոց՝ գրեալ ասորաց գրով՝ գրեացն զայն Հայերէն, նաեւ զգիրս Հայոց ասորաց թարգմանեացն ի Հայոս" (էջ 509):

Զամբանի կարեւորից են ինքնիշխան, Էմին, Մեղան եւ Վենետիկցիներէն շատերը³, աւելի Նորբերն Զարբանեալեան (Պատմ. Հայ Գպր. էջ 16—17), Գր. Միւլլեր (Zur Geschichte der

¹ Առաջ եւ թարգմ. է. 43 թիւ Նեապոլէն, էջ 318բ—321բ, որուն հետ համեմատեալ եւ Էրզնանի Գաբրիէան թ. 486, էջ 182 եւս:

² Թարգմ. է. 43, էջ 150բ—154ա:

³ Առաջ հետ գիտելու է նաեւ Է. Մ. Ագաբեան, որուն խօսքերը օսկոյն քիւլ անորոշ են. հմտ. հետեւեալ հաստատեմ. "Քաջավարձ գաւառ (Ս. Սահակ) յամենայն գպրութեան յունաց եւ ասորաց եւ պարսից թող զերհասն հմտութեան ի բնիկ բարբառ. հայկական առանց գրոյ, քի ոչ գպր հայերէնագիր գպրութեան մինչեւ ցաւուրս նորս, վասն որոյ վարէին օտար գրով" (Լիակ. վարք. Սրբ. Բ. 132, հմտ. նաեւ Բ. 141, է. 281, 287):

¹ Նոյն հեղինակին խօսքերը Սեդր կայսեր՝ մատուցած Հասարակ գաւառութեան մէջ (տե՛ս Կիրակոս պատմիչ), պէտք է հասկնալ զուս յունարէն բնագիրներու համար. "Եւ օրհնութիւն խալի ոչ ի մէջ եղեալ է, այլ յառաջին հորքն ձերց (Յունաց), զոր նախնիքն մեր թարգմանեալ ետուն մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարեւել յունարէն գրով ի հին գիրս, ոչ առաւել եւ ոչ նուազ քան զմեր, զի գրեալ էր լուսնաւ փորոց խալի":

arm. Schrift, WZKM 1890, թրգմ. ՀԱ 1891, էջ 69բ), իս. Յարութիւնեան, Ս. Վէպէր, եւ այս բանը կ'աւտոցուի մինչեւ անգամ դասագրքերու մէջ եւ այլուր. ինչ. Մուրատեան Եկեղ. պատմ. էջ 87, Պալասանեան (փորձ, Բ տարի, Գ. էջ 29), իս. եպ. Սեփանէ (Խոր. աշխ. թրգմ. Եանթթ. 12) եւն.

Ինձինքեան կ'ընդունի ինչ հայերը նախապէս կը գործածէին Դանիէլեան գրերը, այս գրերը ձայնաւորէ զուրկ ըլլալով՝ հայերը ստիպուեցան թողուլ զանոնք եւ փոխ առին դրացի երեք ազգերու գրերը, բայց մանաւանդ յունարէն եւ ասորերէն. «ի պակասի ձայնաւոր տառիցն՝ չէ մարթ կապել կամ հեգեղ զվանկս... Եւ վասն այնորիկ նախնիք մեր բոլորովին ի բաց թողեալ զայն գիրը երկից դրացի ազգաց գրովքն վարէին (Հնախոս. Գ. էջ 74). բայց առաւել երեւել գործածութիւն յունական տառից, եւս առաւել ասորերէն» (անդ. էջ 70):

Ի. Բ. (Исхлѣд. 1896, էջ 207, 211 եւ 221, թրգմ. Հայկ. քաղաք 1870, էջ 45) Դանիէլեան գրերէն յետոյ կը գնէ պարսկական կամ զենդ, յետոյ ասորական եւ վերջապէս յունական գրերու գործածութիւնը, այս գրերը՝ զուտ քաղաքական պատճառներով մոնելով Հայաստան, խափանեցին Դանիէլեան գրերու գործածութիւնը. «Գիտնականները այս խնդիրը բաւական լուսաբանած են արդէն», կ'ըսէ հեղինակը եւ աւելորդ կը գտնէ անոր վրայ անգամ մ'ալ վերագաւնալու:

Իս. Յարութիւնեան (Հայոց գիրը, էջ 153, 157) կ'ընդառնի թէ հայերը ունէին ընդհին գիր, որ «ամուր կապերով շղթայուած էր կուսպաշտութեան հետ», յոյն եւ ասորի կրօնաւորները պալով Հայաստան, հայածեցին զայն եւ «Ներմուծեցին յունական եւ ասորական գիրը» այնուհետեւ հայ ազգը «մուտացութեան տալով իւր սեպհական հին գիրը՝ մուրգականութեամբ սովորեցան եւ գործ էր դնում յունաց, պարսից եւ ասորոց տառերը», Բայց օտար քաղաքները ասով ալ չբաւականացան եւ հայ լեզուն ալ ջնջելով՝ սկսան գործածել յունարէն եւ ասորերէն լեզուները: Հայերը տեսնելով որ այսպէսով իրենց ազգութիւնը կորուսման ծամբուն մէջ է, մտածեցին հնարել հայերէն գիր եւ ազգը փրկել:

Ամենեւ մշտ՝ S. Weber (Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 395), որ կը կարծէ թէ Ս. Մեսրոպէն առաջ հայերը առօրեայ գործածութեանց մէջ կը գործածէին

յունարէն գրերը (հայ լեզուով գրուածներու մէջ), բայց ամբողջական գրականութեան մը գոյութիւնը կը մերժէ:

Քննիչներէն ոմանք մինչեւ իսկ տարօրինակ յայտնութիւններ կ'ընեն այս մասին. օրինակ Ինձինքեան կը պատմէ թէ մինչեւ այժմ ալ գոյութիւն ունին ասորի տառերով հայերէն գրքեր. «Մինչեւ ցայժմ լսեմք ուրեք ուրեք գաւառից հայկական մատենից գրեալ ասորի տառիւք. յորոց զմին ինքնին տեսեալ վկայեաց մէջ Սիմոն Ասեմանին, որ մի էր ի վարժապետացն ի Պետալիոն» (Հնախ. Գ. էջ 71):

Սակայն բոլոր այն պատճառաբանութիւնները՝ որով կ'ուզուի ապացուցանել հայերէն լեզուով ու պարսկատառ, յունատառ եւ ասորատառ գրականութեան մը գոյութիւնը, անհիմն ու սխալ են. անոնցմէ ոչ մէկը կրնայ դիմանալ նոր քննական գիտութեան առջեւ, եւ ոչ մէկ նոր բանասեր՝ որ ծանօթ է քննական պատմութեան եւ լեզուաբանութեան, կրնայ ընդունիլ այսպիսի սխալ ենթադրութիւն մը:

Չամչեանի կարծիքին հակառակորդ եղած Վիկնիւնցիք, որոնց կողմնակից են նոր բանասերները. այսպէս Գարագաշեան (Քնն. պատմ. Գ. էջ 32—33), Հ. Յ. Տաշեան (ՀԱ 1893, էջ 90—91), Հ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր բաղմ. գաղտ. էջ 288—297), Հիւսէյնյան (Arm. Gramm. էջ 12), Գ. Յէր-Միգուշեան (Արարատ 1896, էջ 31), Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ 1896, էջ 213—214), Ստ. Մալխասեան (Դասընթաց Հայոց մաս, պատմ. էջ 44), Marquart (ՀԱ 1911, 535—536) եւն.

Ասոնց մէջ բերած փաստերը եւ մեր պատճառաբանութիւնները միանցնելով իրարու հետ, կ'անցնինք քննել հինքուն առարկութիւնները եւ իւրաքանչիւրին պատասխանել մի առ մի.

—) Լեզուն գործարանաւոր մարմին մ'է, որուն կենցաղը կախուած է խօսողներէն. գրիչը՝ այսինքն գրական մշակութիւնը, այնքան մեծ ազդեցութիւն չունի անոր վրայ, որչափ կենդանի չըթուներ. Ժողովուրդի մը հազարաւոր տարիներու աշխատանքը այնպէս կը կոխէ կը կերպարանափոխէ զայն, որ գիտունը շատ անգամ զարմացած կը մնայ: Արիւնքի եւ Ամբիկայի վայրենիներուն մէջ անգամ գտնուեցան այնպիսի լեզուներ, որոնց կանոնաւորութիւնն ու ճիշտութիւնը կրնար միջիլ մշակուած լեզուներու հետ, թէեւ անոնք ամենեւին գրական մշակութիւն տեսած չըլլային: Բնաշնչութեան եւ բնական զարգացման այս օրէնքին արդիւնքն է նաեւ

մեր և դարու լեզուն. ամենեւին պէտք չկայ անոր կառմուխնան մէջ հին գրական մշակութիւն մը ենթագործել. անոր կանոնաւոր քերտ. կանոնութիւնն ու ճորտ բառարանը հայ ազգի հասարակութիւնը կանախի ծնունդն է: Իսկ ոճի այն մարտութիւնն ու վայելչութիւնը՝ որով էր փայլել և դարու գրականքնեքն ունեւոր, արգիւնք են իրենց հեղինակներու անքնի ճաշակին եւ Յունաստանի մէջ ստացած կրթութեան: Լեզուն միշտ մարդուն է, ոճը հեղինակին: Արգիւնք են կրեց հայերէնը գրական մշակութիւն, բայց այս ձևնորդ գրական մշակութիւնը յունարան կամ լատինարան արուեստակալ լեզու մը միայն առաւ:

Բ) Դ դարուն հայերէն լեզուով մատենարութիւն մը ենթագործելը հին վեհականեաններուն քաղցր երազն էր. բոլոր այն աշխատութիւնները՝ որոնք նոյն դարուն ծնունդը կը համարուէին, նորագոյն քննադատութեան միջոցով իջնէ Ե. Ջ. եւ է գարեբուն: Թամախապատումը՝ որ Մ. Գիրից որ Եւստուրչի աշխատանքը կը համարուէր, Ե դարուն ալ չի կրնար գրուած ըլլալ: Ազգամեզեզոս եւ Բուզանդ գրուած պիտի ըլլան և դարու առաջին կէտին, ինչպէս կը ցուցնէ իրենց ընդի սակեղանան լեզուն: Զենոր Դլակ է. Գաթրմանի եւ Պրոք. խալաֆմանի միջոցով է դարու կարկասանք մ'է: Ղերբաթայի բնագիրը գրուած է ասորերէն լեզուով եւ Ե դարու առաջին կէտին Թարգմանիներու ձեռքով հայերէնի վերածուած: Վերջապէս Ե դարին առաջ հայալեզու գրականութիւն մը չկայ եւ կրնար լինել:

Եթէ հայերը Դ դարուն գրականութիւն մը ունեցած ըլլային, ամենէն առաջ պարտաւոր էին Ս. Գիրքը, գոնէ միայն Աւետարանը Թարգմանել եւ ոչ թէ զանազան պատմական գործեր հեղինակել: Վրաց, Աղուանից, Գօթաց եւ Սլաւներու մատենագրութիւնն ալ այս ձեռով սկսած են: Եւ չկայ հեղինակ մը՝ որ կարծէ թէ Աւետարանն ալ յունաստու կամ ասորաստու եւ հայալեզու էր քանի որ պատմագիրներու վկայութիւնն այս մասին շատ պարզ է. «Քանզի ոչ գոյին գեռ եւս հայերէն խոռութեամբ սուրբ կապկարանք եկեղեցւոյ», (Փարպ. Ժ): Նոյն իսկ Չամչեան, որ այս կարծիքին հեղինակն է, կ'ընդունի թէ Մեսրոպ «հանապազ ընթերցեալ յականն ժողովդոց զաստուանշունը գիրս

գրեալ յալ լեզու» մէկեր նոցա զայն հայերէն, (Ա. էջ 489):

Գ) Մեծագոյն փաստը՝ որ գիտնականները պիտի կասեցնէր, երբորդն է. ինչպէս կարելի էր առարկել այն պարագային՝ երբ Թարգմանքի, խորնացի եւս յայտնի վկայութիւն կու տան թէ հայերը կը գրէին յուն, պարսիկ եւ ասորի գրով: Քննադատութիւնը չի մերժեր խորնացւոյն, մասաւանդ Թարգմանքն վկայութիւնը. բայց նկատել կու տայ թէ էջ բառը հաս հին իմաստով պէտք է հասնալ «գրականութիւն», եւ ոչ թէ «սառ, նշանագիր», Թարգմանքին կամ խորնացին կ'ուզեն ըսել թէ Հայերը Ս. Մեսրոպէն առաջ հայկական գիր եւ գրականութիւն չունէին, բայց պէտք եղած պարագային կը գործածէին յիշեալ երեք ազգերու գրականութիւնը. կը գրէին յունարէն առերով եւ յունարէն լեզուով, կամ պարսկերէն առերով եւ պարսկերէն լեզուով, եւ կամ վերջապէս ասորերէն առերով եւ ասորերէն լեզուով: Այս վիճակը կը համապատասխանէ եւրոպական ազգերու հին շրջանին, երբ ասոնք մայրենի լեզուով գրականութիւն չունենալով՝ կը գործածէին լատինարէն լեզուն:

Թաթն ժամանակներու մէջ, երբ էջ բառը պահեց միայն «սառ, նշանագիր», իմաստը, ինչպէս հիմա, Թարգմանքն եւ խորնացւոյն վկայութիւնը որ լեզուի մասին էր, նշանագրի համար առնուեցաւ: Այսպէս կրնայ հասկցած ըլլալ օրինակ Կ. Հնորհայի՝ իր վկայութեան մէջ, թերեւս նաեւ վարանս պատմիչ, բայց մասաւանդ Կիրակոս Գանձակեցին, որ իր «Էջով եւ Կառնի» բառերով յայտնապէս կը ցուցնէ թէ ինքը նոր իմաստով միայն հասկցած էր:

Եթէ հայերը կարենային գործածել յունարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն գրերը հայերէնի համար, կը նշանակէ թէ ունէին երեք տեսակ այբուբեն, հետեւաբար պէտք չկար Ս. Մեսրոպին կրել այնպիսի մեծամեծ նեղութիւններ հայ ժողովուրդին գրեր տալու համար: Եւ ի զուր է ենթադրել իս. Թարգմանութիւնանի նման (Հայոց գիրը, էջ 258) թէ Ս. Մեսրոպի հայերէն գրեր հարեւրաբար բուն պատճառը նոյն իսկ մեր երեք տեսակ այբուբեն ունենալն էր, որոնցմէ մը մին կրցաւ ճանցողի իրը ազգային սեպհականութիւն. եւ իր թէ եթէ այս երեք գրերէն մէկը միայն գործածական ըլլար, գրի գիւտը երբեք չէր կրնար տեղի ունենալ եւ ոչ ալ կրնար յառաջ գալ Ս. Մեսրոպի այն մեծ յեղափոխութիւնը, ի զուր է այս

1 Իր վերջին ուսումնասիրութեան մէջ Marquart իրաւ բառերով կ'ըսէ. «Հայաստանի մէջ երկրի յատուկ լեզուաւ ուղղ մ'իսկ գրուած չէր» (ՀԱ. 1911, էջ 536):

ենթադրութիւնը, որովհետեւ բուն իսկ իր մէջ կը հակասէ, քանի որ պատմագիրներու վկայութեան համաձայն վերջին ժամանակները յունարէնը վտարուելով՝ քնացած էին միայն ասորի եւ պարսիկ գրերը, եւ որովհետեւ ասորի գրին եր պարսկ գործածական ենդիցոյ մէջ, ուստի պէտք էր ենթադրել թէ հայերը վերջապէս պահած էին միակ այբուբեն մը:

Բայց նոյն իսկ եթէ ընդունինք որ յիշեալ երեք այբուբեններն ալ գործածական էին, նորէն անտեղութիւն մը ամենեւին չենք նշմարել: Այսօրուան օրս Ալլաանցիք ալ ճիշտ նոյն վիճակին մէջ են, ունին երեք տեսակ այբուբեն՝ լատինական (պէկա), յունական (թուրա) եւ արաբական. բայց այս երեքութիւնը ամենեւին պատճառ մը չէ՝ որ անոնք բոլորն ալ վտարուին ժողովուրդէն եւ աշխանական առանձին այբուբեն մը հնարուելու պէտքն զգացուի: Այսպիսի պէտք մը ամենեւին չպիտի զգացուի, քանի որ աշխանցիք այլալեզու գրականութիւն մը չունին մերձախամեարեան շրջանին նման, այլ կը գրեն իրենց ընդ աշխանական լեզուով ու բարբառով:

Չամշեանի այս կարծիքը թէ Ս. Սահակ եւ Թարգմանիները աւարին անգամ աշխանացն օտար տառերով գրուած հայալեզու գրքերը հայաստանի վերածել՝ պատմական հիմ չունին: Արգարեւ Աստղիկ այս տեսակ տեղեկութիւն մը կու տայ. «Գովգեհ եւ Եղիկ, արքանեակք Սահակայ, զայսու ժամանակաւ առաջալք յԱսորիս, ուստի եւ Յոնն» է գրուածը: Ինչպէս զորոք վարդապետականաց», (էջ 75): Հոս՝ եթէ ուզենք, գրառութիւնները կրնանք Չամշեանի ենթադրած ձեւով հասկնալ: Բայց յետին պատմագիր մը վկայութիւնը, նոյն իսկ եթէ աւելի բացայայտ կերպով ալ ըսուած ըլլար, կարելի չէր իբրեւ ստուգութիւն ընդունիլ, քանի որ հնագոյն պատմագիրները այդպիսի բան մը չունին: Կորին կը գրէ. «Ձի յասորական բարբառոյն» զնոյն հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէ գրեալս դարձուցնեն (էջ 20): Հոս՝ «Հայերէն գրեալս», զարձուածը պէտք չէ կանգածի տեղեք առ, իբր թէ Կորին բռն ու գէր՝ «միայն հայերէն գրերով գրուած», որովհետեւ եթէ գրերը միայն ասորի ըլլային, իսկ լեզուն հայերէն, կարելի չէր ըսել՝ «յասորական բարբառոյն»:

Աւելի բացորոշ են փ. Կորին եւ Խորենոսցի. «Ձի յասորի բարբառոյն զուրբ գիրս նոր Թարգմանացն է՝ նոյ լեզու եւ գրով աւանդեսցին իւրեանց աշխարհիս», (փ. Կոր. էջ 16):

Հոս ոչ միայն «յասորի բարբառոյն», բառերը ասորերէն լեզուն կը մասնանշեն, այլ եւ «նոր Թարգմանացն» ի հայ լեզու, բառերն ալ կարծես դիտմամբ գրուած են, յայտնապէս ցուցնելու համար թէ այն գրքերը հայերէն չէին, հայերէնի Թարգմանուած չէին, եւ նոր պէտք էր Թարգմանել հայերէնի: — «Ձի որ միանգամ գտցի անգ գիրք ասացեալ նոյնն սրբոց հարցն առաջնոց, Թարգմանեալ ի մեր լեզուս» բեցցին փութով, զի յետ այն ի Բիւզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ», (Խոր. Գ. Կ): Կարելի չէ կարծել որ Ասորի սուրբ հայրերը իրենց գործերը հայալեզու եւ միայն ասորաստա գրած ըլլային, եւ, եթէ նոյն գրքին համար Բիւզանդիոն ալ պիտի երթային, նաեւ յոյն հայրերը յունական տառ ու հայալեզու գործելու թողութեամբ ըլլային: Վերջապէս եթէ իրք հայալեզու եւ ասորաստա կամ յունաստա գրութիւններ կային, ինչ գործ ունէին անոնք Եղիսիոյ եւ Պաղստ մէջ. չէ՞ որ այդպիսի գրքերը Հայաստանի մէջ միայն պիտի գտնուէին. եւ եթէ Հայաստանի մէջ կար, այլ եւս ինչ պէտք կար այդքան հեռուները երթալ՝ հայաստանի վերածնելու համար զանոնք:

Եթէ հայերը օտար տառերով հայալեզու գրականութիւն մը ունենային, այլ եւս ինչո՞ւ ուրեմն չպիտի կրնային հասկնալ եկեղեցական գրքերը, երբ անոնք եկեղեցոյն բեմին կը հնչէին. գրին ձեւը ինչ նշանակութիւն ունի հնչման մէջ. նեղութիւն կրողը շատ շատ ընթերցողը պիտի ըլլար: Եւ այլ եւս ինչ բանի պէտք էին Թարգմանիները, առանց որոնց ժողովուրդը ամենեւին բան մը չէր հասկնար: «Ասորի մեծաբան եւ անօգուտ ուսմամբն աշխատել յոխորա. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք եւ Թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցոյն, եւ ուսուցիչքն հանելով յորոց եւ հառաչելով՝ զղջանային զանոսի քանն իւրեանց, յորում ոչ զոր յուսմանստեր ժողովրդոցն տեսնէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեւոր խառուցի», (Փարպ. Ժա): «Բանդի թիւք էր (Մեսրոպ) ընթերցող եւ Թարգմանիչ, եւ եթէ այլ որ ընթերցող, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանիտու ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ Թարգմանիչ», (Խոր. Գ. Խէ): Այս խոսքէն պարզ է որ գրքերու ընթերցման համար կային երկու տարբեր պաշտօնականներ՝ ընթերցող եւ Թարգմանիչ. առաջինը յոյն կամ ասորի տառերը քաննելով՝ պարզապէս կը կարդար գիրքը, բայց լեզուն չէր հասկնար, անոր կը յաջորդէր երկրորդը՝ որ յոյն կամ

ասորերէն լեզուն ալ գիտնալով՝ կը սկսէր թարգմանել կամ գրուածքին միտքը բացատրել։ Եթէ օտարաբանս եւ հայալեզու գրականութիւն մը ունէին հայերը, այն ինչ աւելորդ պահանջութիւն է՝ որ ամբողջ Հայաստանը կը պահանջարկաւոր գրականութիւն մը ստեղծուելուն առթիւ, որուն համար Կորին ու Փարպեցի յափշտակուած հիացան՝ բաւ չեն դասեր պատմելու, ու կը նկատագրեն մեզ՝ իրեն հրաշալիք մը՝ որու նմանը քննա երբեք չէր տեսնուած։

Վերջապէս իբրեւ հզոր փաստ պէտք է յիշել պատմագիրներու այն վկայութիւնները, որոնցմով յայտնի կը ցուցուի թէ ինչպէր ոչ թէ յոյն, պարսիկ եւ ասորի առեւերով գրելու վեպ է, այլ բուն իսկ այդ լեզուներով գրելու եւ կարգաւոր։ Այսպէս օրինակ Փարպ. Ա. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարգացմունք գրող ասորի ասումք վարէին ի վանորայս եւ ինչեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ ինչեր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անշահութիւն յաւելութենէ իւրեք ասորոյ... մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերեն լեռնոցս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, եւ ոչ ասորացոյն քառու (բարբառով)՝ այսինքն լեզուով եւ ոչ թէ տառերով)։ շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեան», Խոր. Գ. Է. «Եւ զորս միապագամ գիրք գտանէր (Մերութիւն)՝ այրեր, եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զգրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. եւ մի՛ որ իշխեսցէ յոյն խօսել կամ քառուսել... զի, յայնժամ գիր գրութեան հայոց եւ եւս էր լեալ, եւ յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգքի,՝ Նոյն, Գ. Ե. Գ. «Հայայն պարսիկ վերակացութիւն յոյն ուսանել Գորոնիւն ումեք յիւրեանց մասին, այլ միայն ասորի»։

Աւելի հինքն եւս աւելի զօրեղ բառերով վկայութիւն մը ունի Բուզ. Գ. Ժ. «Ի վաղնշուց, յորմէ հետէ առին նոքա զունու ջրիստունութեան, լոկ միայն իրեն զկրօնս իմ մարդկութեան յանձինս իւրեանց եւ ոչ ջերմեաննդն ինչ հաւատովք ընդալան, այլ իրեն զմոլորութիւն իմ մարդկութեան ի հարկէ։ Այն եթէ որպէս պարսն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զճանգամանս գիտէին հեղին կամ ասորի գրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատի, իսկ որք արտաքին քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնաղանձ բազմութիւն մարդկան

ժողովրդոց նախարարացն եւ կամ շինականութեան, եթէ զցայգ եւ զցերեկ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ զյորդահեղեղ ինչ անձրեաց աստակութիւն զվարդապետութիւնն ի միջ հասին, ոչ որ ի նոցանքն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ գոյն յիշատակ ինչ, եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէին, եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»։

Յոյն եւ ասորի լեզուները սորվելու համար Հայերը ոչ միայն կը՝ դիմէին Յունաստան եւ Ասորիք, այլ եւ Հայաստանի մէջ իսկ ունէին զուտ ասորի եւ յոյն լեզուով գրողներ։ Այսպիսի գրողները հաստատեցին լուսաւորիչ եւ Մեծն Ներսէս, ինչպէս կը պատմեն Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ. «Եւ ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց՝ տայր հրաման թագաւորն Յրգատ՝ իւրոյ իշխանութեանս յաշխարհաց եւ ի գաւառաց բազմութիւն մատաղ մանկուոյ ածել յարուեստ գրութեան, եւ կարգել ի վերայ հաւատարիմ վարդապետս... եւ զնոս յերկուս բաժանեալ, զմասն յԱսորի գրութիւն կարգեալ, եւ զմասն ի Հելլեն» (Ագաթ. ճի. 840)։ «Կարգեր եւ ի տեղիս տեղիս գրողաց յունարէն եւ ասորերէն յամենայն պատառս Հայոց» (Բուզ. Գ. 4)։ Առաջիններուն մասին կ'ափսոսակէ նաեւ Վարդան՝ ներքող լուսաւորիչ. «Գրողաց յօրինէր, մանկունս հաւաքեր, վարդապետս յոյն եւ ասորի գրոյ եւ լեզուի գիտապէս կացուցանէր»։ Այսպիսի գրողի մը մէջ սորվեցաւ նաեւ Մեսրոպ. «Ի մանկութեան տին վայելեալ հելլենական գրութեամբն» (ոչ թէ գրով) (Կորին, էջ 13—14)։

Զուտ յունարէն եւ ասորերէն գրականութեան յիշատակարաններն ոմանք յիշուած են յայտնի կերպով մեր մատենագրութեան մէջ եւ ոմանք ալ մինչեւ այսօր մեր ձեռքը հասած են։ Լ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. Ե. իւր բազմ. գաղափար, էջ 295—297) կու տայ այս յիշատակարաններու ցուցակը, հետեւեալ ձեւով. 1. Յիգրանի, Արտաւազդի, Զարեհ հուսակալի եւ Երատոյ թագաւորացի գրամները, յունարէն վերատառութեամբ. ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել (ըստ Ապփա Վ. Petrowicz, Arsacidien-Münzen, Wien, 1904, յառաջաբան, էջ 183—188 եւ տախտակ 24—25) Վաղարշակ Ա. ի, Արշակ Ա. ի եւ Արտաշէս Ա. ի գրամները, որոնք մեր ձեռքը հասած են։ 2. Արտաւազդ Ա. ի գրած յունարէն ողբերգութիւնները՝ ըստ վկայութեան Պլուտարքի։ 3. Հանքի մեհենական

պատմութիւնները եւ վաղարշապատի արքունական վճիռները (յունարէն)։ 4. Մեծն խոսողի կանգնած յաղթական կոթողը «Տեղեւոյցի գրով» խաղաղ եւ բաւալաց դէմ յաղթական արշաւանքին առթիւ (խոր. Բ. Կե)։ 5. Յորատի յունարէն արձանագրութիւնը Գառնիի ամրոցին եւ արքունի պալատանքին վրայ (խոր. Բ. զա)։ 6. Ցարնի մէջ Արձանի պատերազմին ինկած Հայ քաղաքի եւ քուրմերու տապանագիրը «ասորի եւ Տեղեւոյցի գրով» (Ջենոբ, էջ 31)։ 7. Ցարնի մէջ Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանազիոսի գերեզմանին վրայ գրուած ասորի արձանագրութիւնը՝ որով Կարապետի կանանց մուսուլման (Ջենոբ, էջ 33)։ 8. Սուր-Աբդուռի պատմութիւնը՝ որ իբր թէ Ագաթանգեղոս արձանագրեր էր Յորատի հրամանով՝ յունարէն լեզուով։ 9. Ելմիսնի տաճարին հիւսիսային պատին արտաքին կողմի կրկին արձանագրութիւնները՝ յունարէն լեզուով (Ալիշան, Աւարարտ, էջ 213, պատկեր 82 եւ 83)։ 10. Գրքեր մինչև հիմա էր մնան։ Աւելցնենք նաև 10. Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն արտաքին պատերու վրայի երեք ասորերէն արձանագրութիւնները, որ այնպէս մինչև այժմ կը մնան (Ալիշան, Աւարարտ, էջ 530—531, պատկեր 200, 201, 202)։ 11. Մուսթարդիի մէջ 15-ամիսի գտած յունարէն արձանագրութիւնը՝ որ կը վերագրէ Պապ Թագաւորին (տես իր Armenien einst und jetzt, I. 1910 եւ ՀԱ 1911, էջ 542)։

Այս յիշատակարաններէն անոնք՝ որ մեր ձեռքը հասած են, ամէն կասկած կը փարատեն. իսկ եթէ միւսները կեղծիք ալ ըլլան, խնդիր ամենեւին չեն փոխեր, այլ հաստատ կերպով կը ցուցնեն թէ հին Հայոց գործածածը, ոչ թէ յայն, ասորի եւ պարսիկ այբուբենն էր, այլ լեզուն։

Այժմ անցնինք ինչի՞նք ենք¹ այն վկայու-

1 ինքնեանք այս վկայութիւնը կը յիշենք իր փոս վկայութիւնը՝ Դանիէլեան գրքու մասին, որ տասներ վերջ (ՀԱ, էջ 273)։ Այս մասին Հայաստանի եւսի մանրամասն աղբիւրներէն կը գտնենք իր դարադասումը՝ որ մէջ (սպ. Անեանի 1827, էջ 239—240 ծան)։ Այսպէս Սուրբ Համոս Ա. ի որով Պաղոսայ անդիւստի գնացան էր, ունէր 100.000 հին դրամներու հաւաքածու մը՝ որ սոցական էր Փարս-Արիւմ մէջ։ 1788 թուին ինքնեան կը տեսնէր այս հաւաքածուն եւ հին կը գտնէ 12 տիպ ուսերեան գրածներ ասոց մէջ էին նաեւ «պարթեւաց խոյնցեալ» հարկ բաւար անձնակազմը գրածներ, որոնց ըստ անասնը կըտէ, այնպիսի գրքեր, որ հայերէն էին, ինչ. 1, 4, 7, 9 եւ, որ ըստ ընտանի գրած, որը պառկած, բայց ամենին ալ խիտ որոշ. միայն միայն, որ տասեր չէ կային մէջը։ Աս ըստակները՝ որ ուրիշ տաշեր ալ կը գտնենք, միգր երեք ցան հին հայկական ըս-

թեան՝ որով կը հաստատ թէ այսօր ալ կան ասորատու հայալեզու գրքեր, որոնցմէ մէկը յատկապէս տեսնել է հռչակաւոր ասորագետ Ասեմանի (Հնախ. Գ. էջ 71)։ — Ասոր ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ, բայց եթէ շատ յետին ժամանակները գրուած ձեռագիրներ՝ Միշա-գեացի Հայոց ձեռագիր՝ որոնք սաստիկ ազդուած էին Ասորիներէն։

Մեր ըսածը կը հաստատեն երկու այս կարգի յիշատակարաններ (ասորատու հայալեզու), որոնք այսօր բանասիրութեան կատարելագոյն ծանօթ են։ Առաջին է ասորերէնէ հայերէն բառգիրք մը, որ թարգմանութիւն է Բար-Բաշուլի (արաբական յորհորհումով Աբու-Հասան-Իսմայիլ-Բաշուլ) ասորերէնէ արաբերէն բառգրքին։ Այս աշխատութեան վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց D. S. Margolouth, The Syro-Armenian Dialect, IRAS, 1898, էջ 839 եւ շար. (տես Հ. Թ. Տաշեանի մասնախոսականը, ՀԱ 1899, էջ 22—23)։ Ասիկէ Կերեւայ որ աշխատութիւնը շատ յետին ժամանակի գործ է. գրուած 1657—1660 թուին, երբեմն գրիչ ձեռքով եւ Միշագեացի հայ բարբառով մը, որ՝ ինչ. — յոգին գործածութենէն Կերեւայ (օր. իշտ, լտտ, միշ. փի. կտակը, լոյսը, մէջը), Տիգրանիկեան բարբառին շատ մօտիկ էր։

Երկրորդն է երեք տող արձանագրութիւն մը իբր թէ Ե դարէն (!), որ վերառած է Մերսինի (Մամպոյ) Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն վրայ եւ հրատարակուած է ՀԱ 1906, էջ 65—67, Հ. Թ. Տաշեանի քննութեամբ հանդերձ. Արձանագրութիւնն է «Հինեցաւ տուն տեսուն յանուն Սուրբ Կեդորիկոս Զարաւարի յափ տեսուն 450», Հ. Տաշեան քննելով նոյն արձանագրութիւնը եւ նկատելով անոր մէջ նորագոյն արեւմտեան տառագրութեան հետքեր (ինչ. 7 գիրք երեք անգամ տառագրաբան ասորերէն, ճ գրով, 3 երկու անգամ տառագրաբան ասորերէն ա ի գրով, եւ վերջապէս ձ երկու անգամ տառագրաբան ասորերէն օ p տառով), կը հետեւնէ թէ յիշեալ արձանագրութիւնը շատ յետին ժամանակի կեղծիք է, հաւանաբար 1707—1716 թուերէն։

տակներ, ան հայկական գրիւնով՝ որ մեծապէս գիրք չէ գտնուած անկապտա գիր մը կը բանցնէին մերոնք։ — Այս խոյնցեան ակնբեր է որ զարմանք իրաջ տասնեան էին, ինքնեանք յաւանդար միայն հայերէն կարծած է. իսկ իր ակնարակն է. 4, 7, 9 տասերն ալ պէ՛ւ. մ, m, k, r գրերն են, որոնք իրաջ ալ կը ծանօթնային Հայ տառերն։

Ինձինքանի աւանդածին նման բան մ'ալ կը յիշուի աւելի նորերէն (տես Զէյթունի Անցիալէն եւ ներկայէն, Մասն Ա, զի նոյն 1900, էջ 15): Հոս կը յիշուի մագաղաթեայ ձեռնագիր աւետարան մը՝ յունական գրով ու հին չայրէնով գրած, որ սեպականութիւնն էր Զէյթունի Ս. Լուսաւորէն եկեղեցւոյ քահանայներէն Տ. Ենոքէր Գաւիթի-Նրէքեանի: Սիրելէն թէեւ այսպէս պարզապէս Աւետարան կ'ըսուի, բայց յետոյ կը պարզուի թէ ձեռագիրը՝ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, որ գրուած էր «Քրիստոսի 250 թուականին», չեղինակը ձեռագրին ետեւէն կը հանէ ծանօթութիւն մը՝ ուր կը պատմուի Զէյթունեցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին Քրիստոսի 75 թիւին Մանկութեան աւետարանները առհասարակ անվաւերական բաներ են եւ յետին ժամանակի գործ. ուստի 250 թիւը կեղծիք կը համարիմ: Յայտնի չէ թէ Զէյթունեցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու առաջ պատմութիւնն ալ յունարէն գրերով գրուած էր. եթէ այժ, այն ժամանակ կեղծիքը բոլորովին կը հաստատուի: Ցաւալի է որ «այս անգին հնութիւնը Գող Վալիէ հռչակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցած 1884ի մօտ հրդեհին»: Ասով զրկուած ենք կարողանալէ գրականապէս հաստատելու որ յիշեալ աւետարանն ալ, եթէ իրօք յունարէն գրերով չայրէն էր, յետին ժամանակի գրութիւն մ'էր:

Այս բոլորին եզրակացութիւնն այն է թէ մինչեւ Ս. Մեսրոբ Ենթադրել չայայտելու գրականութիւն մը յոյն, պարսիկ կամ ասորի տառերով՝ անհիմն է. եւ թէ այս շրջանին չայրերը ունէին ոչ թէ չայրերէն, այլ յունարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն ընդունեցող գրականութիւն:

Հ. ԱՍԱՌԾԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԳ. ԼԵՀԱՅԻ

(Եւրոպայի խորհուրդ)

1. Գիրք պատմութեան Յովսէփոսի Երալայեցւոյ յաղագս պատմութեան չրէիք ընդ Հոովմայեցւոց եւ տերեւոյ Նրուսաղէմի:

Թիշատ. «Ես Ստեփանոս Լեհացի, յետին ի մանկանց եկեղեցւոյ... բազում անգամ յառաջագոյն հարկեալ ի հրամանէ երիցս երանեալ Տեառն փրկիպոսի կաթողիկոսի եւ ապա

աղաչեալ ի Թախանձանաց եղբարցն, որք կային ի հրահանգս զեգերանաց իմաստից ի սուրբ Աթոս Էջմիածնին, ի Թաւարեութեան տաճարին չայոց ՌժԹ (= 1660) զայս Պատմութիւն Յովսէփոսի Թարգմանեցի ի լատինացւոց բարբառոյ ի չայոց լեւոյ», լրատ. Էջմիածին 1787, Յիշատակարան տես էջ 488—89, Ձեռագրի չմը պատահած է. Վ. Ալիշան, Միսական, էջ 329 եւ 331, հրատարակած է նմանատպութեամբ Յովսէփոսի զգրի մէջ յիշատակարանը 1662ին ընդօրինակուած Յովսէփոսի մը (տես իմ Յովսէփոսի Նաղաշ գրութիւն, էջ 55, Հմմտ. Առ. Դուր. 408, Դագեան, 92, ԱՐԲՏ, 452):

2. Հայկի վարոց որ կոչի Փրանկաց Հարանց վարք: — Յիշատ. «Թարգմանեալ եղեւ ի լատին բարբառոյ ի չայ բարբառ ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի Էլովաշոյ, որ է վերակացու եւ գանձապետ ի սուրբ Կաթողիկոսարանն Էջմիածնի», Ձեռ. Էջմիածնի, Թ. 792 գրուած 1673ին, հմմտ. ԱՐԲՏ, 355: Թարգմանութեան տարին անծանօթ է: Նկատելով որ Էջմիածնի ձեռագիրներէն մին թ. 793 գրուած է 1660ին, Գ. Տէր-Մկրտչեանի հետ կ'ընդունանք Թարգմանութեան տարին՝ 1660 թուականը, երբ աւարտած է Ստեփանոս իւր անգրանիկ Թարգմանութիւնն Յովսէփոսի գրոց: Թարգմանութիւնը կատարուած է կ'ըսուի հոս «ի լատին», բարբառոյ, մինչ մեր Մատենադարանի Թ. 290 եւ Գեորգ. Տուց. Թ. 567 ձեռագիրներու՝ Դիմ. Արիստագացւոյ Յիշատակարանին մէջ Ստեփանոս կը գրէ թէ Թարգմանած է ինքը «ի Լեհաց բարբառոյ», Որն է ուղիղը՝ Տէր-Մկրտչեան կը միտի լեհերէնէն ընդունել: Բայց ըստ մեզ առաջինն է ուղիղը՝ բնագիրը լատիններէն եղած է: Ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնանք, Դիմնեմիոսի Յիշատակարանը խանգարուած է երկրորդէ մը. ուրիշ ձեռագիրներ (մեր Թ. 255 եւ Թ. 688) այսպիսի անխաղաղութիւն չունին, լատիններէն բնագրի կողմն է նաեւ Առ. Դուրիւ. էջ 408:

Բազմաթիւ ձեռագիրներ ծանօթ են գրուածքէս, որուն պատճառն է անշուշտ այն որ չայք «յոյժ համը եւ անորթ», գտած զ'բանց այս գրոյս, (Դուրիւ. Թ. 581-Մկրտչեանի միայն Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ 7 ձեռագիր տեսած է, որոնց մասին երկար տեղեկութիւններ առած է ԱՐՄԱՐԵՍԻ մէջ (1899, էջ 354—357 եւ 1900, էջ 28—32, 134—140), Գ. Մ. երկու խումբ կը զանազանէ, ձեռագիրներէն Ա—Դ